

POLITICAL SCIENCE

Аналіз основних теоретичних концепцій громадянського суспільства

О. Ю. Кашаба, І. В. Щербина

Українська інженерно-педагогічна академія, м. Харків
Corresponding author. E-mail: olga.kashaba@ukr.net, shcheririna63@gmail.com

Paper received 02.12.20; Accepted for publication 13.12.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2020-243VIII43-05>

Анотація. Історія політичної думки свідчить про багатоманітність теоретичних концепцій громадянського суспільства. Широкий спектр поглядів на дану проблему, дає підстави виділити два основних напрями в тлумаченні цього поняття. Перший полягає в тому, що громадянське суспільство розглядається як особлива позадержавна сфера соціуму, згідно з другою, його вважають відповідним видом соціуму, що ідентифікується з державою загалом. Різноманітність поглядів на громадянське суспільство є результатом не тільки складності гносеологічного характеру, а й своєрідним відбиттям різного історичного досвіду, різних культурних традицій.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, громадянин, суспільство.

Проблема громадянського суспільства надзвичайно актуальна й складна. Саме життя поставило її в центр уваги вітчизняних дослідників. Досвід майже тридцяти років незалежності України переконливо засвідчив, що ефективна робота політичної системи, нормальне функціонування економіки, добробут громадян можливі тільки за умови залучення громадської ініціативи до всіх без винятку сфер життя. Машина державної влади може лише більш або менш вдало використовувати цей потенціал, але без нього вона буде непродуктивною.

Питання генези, еволюції та функціонування громадянського суспільства викликали гостру дискусію у наукових колах. Актуальність цієї проблематики на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку України підкреслює необхідність ґрунтовного висвітлення теоретичних та прикладних аспектів даної теми.

Тема громадянського суспільства є не тільки об'ємною, а й надзвичайно складною, комплексною. Комплексність її полягає в тому, що вона так чи інакше певним чином зачіпає коло ключових питань, зокрема: співвідношення суспільства і державної влади, прав та обов'язків громадян перед державою й обов'язків держави перед громадянами; правового регулювання суспільних відносин; діяльності політичних партій і громадських організацій; місця та ролі засобів масової інформації. У цьому контексті логічним є інтерес до аналізу теоретичних концепцій громадянського суспільства, які надають можливість розкрити та пояснити явища соціальної реальності в різних її аспектах.

На сучасному етапі поняття громадянського суспільства отримало багатофункціональність застосування. Якщо раніше його використовували для аналізу стабілізаційних процесів у західному суспільстві, то тепер - при поясненні трансформацій у східних країнах.

Історично ідея «громадянського суспільства» походить з глибин античності й середньовіччя. Від часів Платона і Цицерона поняття «громадянин» (від давньогрецького – *politēs*, латинського – *civilis*) пов'язане з правами та обов'язками, а в політології

«громадянське суспільство» якнайтісніше кореспондує з поняттям «право».

У працях Арістотеля знаходимо уявлення про громадянське суспільство як про сукупність громадян, які проживають у граді або полісі. Тобто таке розуміння фактично ототожнювало державу і громадянське суспільство. Для філософа вони є поняттями, які здатні замінювати одне одного.

Платон і Арістотель вважали, що суспільне життя без держави, без встановлюваного і підтримуваного нею порядку призведе до безладдя й не зможе нічого дати своїм громадянам. Із наявністю держави Арістотель пов'язував можливість функціонування права, а останнє є мірилом справедливості й регулюючою нормою політичного спілкування. На думку давньогрецького мислителя, цементуючою ланкою суспільної згоди є середні верстви. У трактаті «Політика» він зазначає: «Коли через відсутність середніх громадян численність неміущих переважає, держава потрапляє в небезпеку й швидко прямує до загибелі» [1, с.444]. І далі: «Тільки там, де в складі населення середні верстви переважають або обидві крайності, або одну з них, державний лад може розраховувати на стійкість» [1, с. 444]. Арістотель прагне дати визначення поняття державного устрою: «Верховна влада скрізь пов'язана з порядком державного управління, а останнє і є державним устроєм» [1, с. 457]. У цьому устрої мислитель виокремлює три складові: законодавчий орган, посади й судові органи. Звісно, Арістотель в своєму трактаті «Політика» аналізує політичну діяльність еллінського полісу. Попри це філософ наголошує, що ані ідея громадянського суспільства, ані ідея республіки неможлива без виникнення ідеального образу вільного громадянина. Мета людини-громадянина, на думку Арістотеля, полягає в тому щоб жити в *polis*, тому що він є політичною істотою: «... а будь-яке суспільство виникає для досягнення будь-якого блага... Держава і є таким благом...» [1, с. 457].

Християнство створює новий образ спільноти і нові принципи повсякденного життя людини. Апелюючи до універсалізму, людство в цей час, сприймалося як творіння Бога. Ці концепти знаходять своє відображення і в політичному дискурсі тих часів.

Отже, творці християнської політичної теорії (Августин і Фома Аквінський) різко протиставляли державу і церкву. Вся історія людства – це грандіозне звершення задуму божого творіння. Поява церкви загалом має вирішальне значення: держава перетворюється на її «світську руку». Єдність роду людського означає єдність християнської віри під контролем церкви.

Зауважимо, що за часів середньовіччя емпіричним базисом утворення поняття громадянського суспільства були міські західноєвропейські громади, що впродовж століть протистояли утилкам феодальної держави. Середньовічні міста з їх самоврядуванням, не закріпаченим працівником, етнічним і релігійним розмаїттям і толерантним поведінням к всебічному плюралізму, були викликом феодальній політичній роздрібненості й деспотичним формам монархічних регламентацій соціального життя. Міста тогочасної Європи, що отримали Магдебурзьке право, не були державами в державах. Їх статус був дещо іншим: вони виконували роль своєрідних острівків громадянського суспільства в межах феодальних країн [2].

Як відомо, Магдебурзьке право – феодальне міське право, згідно з яким міста звільнялися від управління і суду феодалів. Запроваджено воно було у м. Магдебург у XIII ст. Протягом XIII – XVIII століть воно поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а звідти – на території Білорусі й України. Першими в Україні це право отримали м. Сянок у 1339 році, Львів у 1356 році, Київ – у 1494 – 1497 роках. Згодом (XV – XVII століттях) Магдебурзьке право поширилося на більшість міст України. Норми Магдебурзького права використовувалися при всіх офіційних і приватних кодифікаціях права в Україні XVIII – XIX століть. Фактично його застосування припинилося після запровадження у 1781 році «Установлення про губернії» та створення нової судової системи [3].

Розвиток абсолютизму створив умови для формування нового змісту поняття «громадянське суспільство». Цьому сприяло два процеси. З одного боку, вибудовуються ознаки сучасної держави на чолі з одноосібним правителем, наділеним правом на застосування насильства. З іншого, спостерігаємо деполітизацію станів і корпоративних суб'єктів (тих, хто раніше виконував владні функції), а це, в свою чергу, привело к створенню станового суспільства. Таким чином, виникає розподіл на державу і неполітичне суспільство. Ці тенденції аналізує у своїх творах Н. Макіавеллі. Філософ і політичний діяч активно протиставляє громадянське суспільство державі. Він наголошує на тому, що остання прагне підім'яти під себе життя суспільства. Всеохоплюючий вплив держави могли б обмежити незалежні суспільні стани, поява приватної економічної самостійності, виникнення нових егалітарних і світських форм організації. Отже, суспільство епохи Просвітництва створювало нову форму суспільного життя, стаючи прототипом сучасної концепції громадянського суспільства.

У повному обсязі ідея громадянського суспільства формується починаючи з XVII століття.

У період від кінця XVII до першої половини XIX ст. такі видатні філософи, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Г.В.Ф. Гегель, А.де Токвіль та ін. ви-

значили головні положення про громадянське суспільство. З їхніми іменами пов'язане формування засад, що не втратили значення й у нинішніх концепціях взаємовідносин суспільства і держави. Ідеться насамперед про договірну концепцію громадянського суспільства.

Дж. Локк розглядав громадянське суспільство як форму державності, що володіє визначеним соціально-економічним і духовним змістом. Філософ доводив, що найпершим обов'язком держави, яка виникла на основі «договору», є дотримання «природного права», захист особистої свободи і приватної власності громадян. У праці «Два трактати про правління» він аналізує широкий комплекс проблем державної влади і громадянського суспільства, політичних свобод, законності. Дж. Локк наголошує, що політичне, або громадянське суспільство виступає альтернативою стану «війни всіх проти всіх», що воно є більш безпечнішим та стабільнішим: «Єдиний шлях, за допомогою якого будь-хто відмовляється від свої природної свободи і вдягає на себе узи громадянського суспільства, – це угода з іншими людьми про об'єднання в спільноту» [4, с. 321]. На думку Дж. Локка, народ є безумовним сувереном і має право не підтримувати і навіть повалити безвідповідальний уряд.

Т. Гоббс розглядав громадянське суспільство як «союз індивідуальностей», у якому його члени набувають високих людських якостей. Він першим вводить в політичну науку термін «громадянське суспільство», яке ототожнює з державою. Метою держави, на думку філософа, є соціальний порядок, захист безпеки громадян. Підкорення підданих державі мусить бути безумовним, а влада держави – абсолютною. Отже, він проголошує інтереси держави вищим критерієм моралі. У праці «Левіафан» Т. Гоббс створює гімн державі, яка утверджує пріоритет розуму, миру, безпеки багатства, цивілізованої впорядкованості.

Ж.-Ж. Руссо називав громадянським суспільство, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а не через представницькі інститути. Свою концепцію про народний суверенітет, як можливість здійснення загальної волі філософ виклав у праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права». Мислитель вважав, що золотий вік людства (коли всі жили у єдності з природою і їх взаємовідносини визначалися не егоїстичним розрахунком, а простим і щирим почуттям) скінчився від моменту появи приватної власності внаслідок огороження і привласнення землі. На цьому ґрунті виникають громадянське суспільство, в якому закріплюється майнова нерівність, і держава, в якій фіксується нерівність соціальна та диференціація суспільства. Вихід Ж.-Ж. Руссо бачає у суспільному договорі, у впровадженні народного суверенітету, загальної волі. Ця воля, у свою чергу, виступає джерелом законів, мірилом справедливості і головним принципом управління: «Закони, власне, – це лише умови громадянської асоціації. Народ, який підкорився законам, має бути їх творцем: лише тим, хто вступає в асоціацію, належить визначати умови співжиття» [5, с. 433].

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття традиційні принципи єдиного суспільства-держави змінює концепція, прихильники якої стверджують, що грома-

дянське суспільство відмінне від держави, його не можна ототожнювати з нею. Наприклад, А. де Токвіль базовим елементом громадянського суспільства вважав громаду. Важливу роль у функціонуванні громадянського суспільства він відводив різним асоціаціям: сімейним, професійним, релігійним тощо. Взаємодію громадянського суспільства і держави, на думку мислителя, забезпечують система виборів і політичні асоціації. Концепція А. де Токвіля стала теоретичним і практичним підґрунтям для дослідження структури громадянського суспільства. Отже, громадянське суспільство по А. де Токвілю – це позадержавна сфера соціуму. Т. Пейн визначав громадянське суспільство як галузь самореалізації приватних інтересів громадян. Для Г. Гегеля громадянське суспільство є проміжною між сім'єю і державою формою людської спільноти, яка забезпечує життєдіяльність суспільства і реалізацію громадянських прав. В основу концепції громадянського суспільства він поклав еволюцію форм людського співжиття. Соціальна історія, за Гегелем, це розгортання моральної ідеї на трьох основних ступенях історичного розвитку. Філософ називає елементами громадянського суспільства сім'ю і стани, які утворюють дві підвалини цього суспільства. Загалом він тяжів до утвердження примату держави над громадянським суспільством. У «Філософії права» читаємо: «Громадянське суспільство є диференціація, що виступає між сім'єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, це важливіше ніж розвиток держави. Приватні інтереси репрезентує сім'я і громадянське суспільство, загальний інтерес – держава. Уразі зіткнення інтересів сім'ї і громадянського суспільства вони мають бути підпорядковані державі. Отже, сім'я і громадянське суспільство є частинами держави» [6, с. 639].

Таким чином, ліберально-демократична й етатистська моделі громадянського суспільства, що виникли у XVIII столітті, на практиці були суспільством буржуазним, яке утверджувало ліберальні свободи, формувало закони, громадську думку щодо загальнозначущих проблем. Відповідно ця ідея виконала своє призначення як засіб ідеологічного забезпечення буржуазних революцій. Ринок надав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації.

Від середини XIX до другої половини XX століття спостерігаємо усвідомлення негативних тенденцій, які з'явилися з розвитком буржуазного суспільства, зростає занепокоєність ними, поглиблюється соціальний антагонізм і загострюється класова боротьба. У багатьох країнах, де раніше була розроблена й реалізовувалася теорія громадянського суспільства, його параметри тепер змінюються. Це виявляється в опануванні насильницьких методів розв'язання конфліктів, поширенні соціалістичних концепцій, зокрема найрадикальніших з них – марксизму.

К.Маркс услід за Г. Гегелем розглядав громадянське суспільство як історично закономірний феномен і

пов'язував його формування з відповідним ступенем розвитку суспільства загалом, насамперед буржуазного. Громадянське суспільство для нього є формою, в якій здійснюється економічний розвиток, сфера праці, виробництва і обміну. В умовах соціалізму К. Маркс уявляв процес становлення громадянського суспільства через створення сильної держави – диктатури пролетаріату, яка, перетворюючись на загальнонародну, передає свої функції суспільству і зрештою відмирає.

Отже, наприкінці XIX століття сформувалися відмінні від попередніх підходи до громадянського суспільства і відповідні теоретичні обґрунтування. Слід зазначити також, що саме відтоді інтерес до цієї проблематики поступово згасає. Одна з причин цього – у свавільному втручанні держави, тоталітарних режимів XX століття у сферу приватного життя громадян. Концепція громадянського суспільства стає неактуальною.

Відновлення інтересу науковців до теми громадянського суспільства припадає на 70 – 80-ті роки XX століття. Загальна причина цього – протест проти одержавлення суспільства, засилля в ньому владних структур. Центр уваги у вивченні соціальних проблем переноситься із соціалізму на аналіз процесу переходу від тоталітаризму через авторитаризм до демократичного устрою, а також на дослідження проблем громадянського суспільства.

Концепцію громадянського суспільства інтенсивно розробляють зарубіжні вчені, зокрема: Е.Геллнер, Дж.Кін, Ж.Керман, Дж.Александр, Ч.Тейлор та інші.

Одноставності в тлумаченні громадянського суспільства серед західних дослідників немає. Одні вчені ототожнюють це поняття з політичним суспільством, інші протиставляють громадянське суспільство як сферу неофіційної активності громадян політичному суспільству як сфері офіційності, треті зараховують до громадянського суспільства позадержавні сфери особистого, сімейного і ділового життя.

Таку різноманітність поглядів можемо спостерігати і у вітчизняному політичному дискурсі. Більшість авторів поділяють погляд на громадянське суспільство як на сферу недержавних, неполітичних відносин.

Як бачимо, історія політичної думки свідчить про багатоманітність теоретичних концепцій громадянського суспільства, які в принципі можуть бути зведені до двох: перша полягає в тому, що громадянське суспільство розглядається як особлива позадержавна сфера соціуму, згідно з другою, його вважають відповідним видом соціуму, що ідентифікується з державою загалом.

Різноманітність поглядів на громадянське суспільство є результатом не тільки складності гносеологічного характеру, а й своєрідним відбиттям різного історичного досвіду, різних культурних традицій, у яких відбувалося становлення громадянського суспільства, а також незавершеності і продовження процесів його формування в глобальному масштабі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Политика // Соч.: В 4т. – М.: Мисль, 1983.
2. Кашаба О.Ю., Щербина І.В. Громадянське суспільство в Україні: політологічний та історичний аналіз // European Applied Sciences, ORT Publishing Stuttgart, Germany. – 2015, Вип.2, С. 23 – 25.
3. Кашаба О.Ю. Історичні традиції громадянського суспіль-

- ства в Україні // Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. – Серія «Політичні науки». Вип.33, 2018. – С. 104-107.
4. Локк Дж. Два трактата о правлении// Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М., 1997.- Т.1.
5. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права// Антология мировой политической

- мысли: В 5 т. – М., 1997 – Т.1.
6. Гегель Г. Философия права//Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М., 1997 – Т.1.
7. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник/ Ф.М.Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008.

REFERENCES

1. Ary`stotel`. Poly`ty`ka // Soch.: V 4t. – М.: My`sl`, 1983.
2. Kashaba O.Yu., Shherby`na I.V. Gromadyans`ke suspil`stvo v Ukrayini: politologichny`j ta istory`chny`j analiz // European Applied Sciences, ORT Publishing Stuttgart, Germany. – 2015, Vy`p.2, S. 23 – 25.
3. Kashaba O.Yu. Istory`chni trady`ciyi gromadyans`kogo suspil`stva v Ukrayini // Visny`k XNU imeni V.N.Karazina. – Seriya «Polity`chni nauky». Vy`p.33, 2018. – S. 104-107.
4. Lokk Dzh. Dva traktata o pravleny`y`// Antologiya my`rovoj poly`ty`cheskoj mysly`: V 5t. – М., 1997.- Т.1.
5. Russo Zh.-Zh. Ob obshhestvennom dogovore, y`ly` Pryn`cy`py poly`ty`cheskogo prava// Antology`ya my`rovoj poly`ty`cheskoj mysly`.:V 5t. – М., 1997. – Т.1.
6. Gegel` G. Fy`losofy`ya prava//Antology`ya my`rovoj poly`ty`cheskoj mysly`: V 5 t. – М., 1997 – Т.1.
7. Polity`chna sy`stema ta insty`tuty` gromadyans`kogo suspil`stva v suchasnij Ukrayini: Navch. posibny`k/ F.M.Rudy`ch, R.V. Balaban, Yu.S. Ganzhurov ta in. – К.: Ly`bid`, 2008.

Analysis of the basic theoretical concepts of civil society

O. Y. Kashaba, I. V. Shcherbyna

Annotation. The history of political thought shows the diversity of theoretical concepts of civil society. A wide range of views on this problem gives grounds to distinguish two main areas in the interpretation of this concept. The first is that civil society is seen as a special non-state sphere of society, according to the second, it is considered an appropriate type of society, identified with the state as a whole. The diversity of views on civil society is the result not only of the complexity of the epistemological nature, but also a kind of reflection of different historical experiences, different cultural traditions.

Keywords: *civil society, state, citizen, society.*